

УДК: 347.781.5:82-4

Акматалиева Нурзат Замирбековна,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, аспирант
722030, Кыргыз Республикасы, Кара-Балта шаары, Оторбаева көчөсү, 75/2.
E-mail: nurzat_21@mail.ru, 0550848774

Акматалиевна Нурзат Замирбековна,
Национальная академия наук Кыргызской Республики, аспирант
722030, Кыргызская Республика, город Кара-Балта, улица Оторбаева 75/2.

Akmatalieva Nurzat Zamirbekovna,
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, postgraduate student
722030, Kyrgyz Republic, Kara-Balta city, Otorbaeva street, 75\2

ЭССЕ ЖАНРЫНЫН НЕГИЗГИ ФУНКЦИЯЛАРЫ ЖЕ ПАРАДОКСАЛДУУЛУК

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ЖАНРА ЭССЕ ИЛИ ПАРАДОКСИЗМА

BASIC FUNCTIONS OF THE ESSAY GENRE OR PARADOXISM

Аннотация. Макала эссе жанрынын негизги функцияларын карап чыгууга арналган. Макалада парадоксалдуулук – эссе жанрынын маанилүү өзгөчөлүгү, автор публицистикалык чыгарма түзүүдө колдонгон конструктивдүү ыкма жана ошол эле учурда дүйнөгө өзгөчө, майда-чүйдө эмес көз карашты калыптандыруунун татаал процесси, ошондой эле чагылдырылган ой жүгүртүүнүн башталгыч чекити көбүнчө афористикалык, жандуу билдирүү же парадоксалдуу аныктама болуп саналган, ал түзмө-түз карама-каршы келген, бир караганда, талашсыз, бирок бири-бирин жокко чыгарган билдирүүлөр, мүнөздөмөлөр жана тезистер жонундо каралат.

Парадокс, так илимий айтканда, (грек тилинен paradoxos - «күтүлбөгөн») эки бири-бирин жокко чыгарган, карама-каршы пикир бирдей далилдүү болуп чыкканда келип чыккан формалдуу логикалык карама-каршылык катары аныкталат.

Эссе жанры, философиялык жана ирониялык жанрга эң мүнөздүү. Парадокстун философиялык түрү түбөлүктүү темаларды, кошумча маанилерди жаратууга жөндөмдүү, салыштырууга, карама-каршылыкка жана тексттер аралык байланыштардын жогорку пайызын камтыйт.

Негизги сөздөр: жанр, эссе, эссеистика, эссеизм, ой жүгүртүү, функция, социалдык функция, стиль, ыкма, автор, миф, парадокс, парадоксалдуулук, аң-сезим

Аннотация. Целью статьи является рассмотрение основных функций жанра эссе. Парадоксизм в статье – важная особенность жанра эссе, конструктивный метод, используемый автором при создании публицистического произведения, и в то же время сложный процесс формирования уникального, нетривиального взгляда на мир, также отправной точкой отраженной мысли часто является афористическое, яркое высказывание или парадоксальное определение, которое считается буквально противоречивым, на первый взгляд неоспоримым, но взаимоисключающим высказыванием, характеристикой и тезисом.

Парадокс, выражаясь научным языком, (от греч. paradoxos - «неожиданный») определяется как формальное логическое противоречие, возникающее тогда, когда два взаимоисключающих, противоположных мнения оказываются одинаково очевидными.

Жанр эссе наиболее характерен для философско-иронического жанра. Философский тип парадокса предполагает высокий процент связей, сравнений, контрастов, вневременных тем, способных породить дополнительные смыслы.

Ключевые слова: жанр, эссе, эссеистика, эссеизм, мышление, функция, социальная функция, стиль, метод, автор, миф, парадокс, парадоксальность, сознание

Annotation. The article is intended to review the main functions of the essay genre. Paradoxism in the article is an important feature of the essay genre, a constructive method used by the author in creating a journalistic work, and at the same time a complex process of forming a unique, non-trivial view of the world, also, the starting point of reflected thought is often an aphoristic, vivid statement or paradoxical definition, which is considered literally contradictory, at first glance, incontrovertible, but mutually exclusive statements, characteristics and theses.

Paradox, in scientific terms, (from the Greek paradoxos – “unexpected”) is defined as a formal logical contradiction that arises when two mutually exclusive, opposite opinions turn out to be equally evident.

Essay genre is most characteristic of philosophical and ironic genre. A philosophical type of paradox involves a high percentage of intertextual connections, comparisons, contrasts, and timeless themes capable of generating additional meanings.

Key words: genre, essay, essayistics, essayism, thinking, function, social function, style, method, author, myth, paradox, paradoxicality, consciousness

Чыгармачылыктын эссеисттик түрүнүн өз алдынчалыгы жөнүндө сөз кылып жатып, бул өз алдынчалыктын тиешелүү «белгисин» - эссеизмдин социалдык функциясын да аныкташыбыз керек. Анткени «форма же ыкма сыяктуу проблемаларды жемиштүү жана так иштеп чыгуу функциянын, объекттин, мазмундун маңызы жана мүнөздөмөлөрү менен байланышкан маселелерди жок дегенде принципалдуу чечүүнүн негизинде гана ишке ашырылышы мүмкүн... Мына ушундай, таанып-билүүнүн жана чыгармачылыктын ар кандай түрүнүн ырааттуу теориясы чынжырча функция боюнча эң маанилүү категорияларды ырааттуу издөөнүн жана аныктоонун негизинде гана түзүлүшү мүмкүн – предмет – ыкма – мазмун – форма». Мына ушундан кийин, жок дегенде принципалдуу түрдө эссеисттик ой жүгүртүүнүн коомдук ролун жана аны ишке ашыруучу механизмдерди аныктоо эссе жанрынын жеке теориясын курууда эң маанилүү пункт болуп калат.

Дагы бир цитата келтирели: «Чыгарма конкреттүү (функцияларга байланыштуу) предметтин максаттуу жана максатка ылайыктуу чагылдырылышынын натыйжасынан башка эч нерсе эмес. Өз кезегинде, белгилүү бир объектти таанып-билүү жана көрсөтүү максатында атайын «долбоорлонгон» ылайыктуу ыкманын жардамы менен гана жүрөт. Конкреттүү бир предметти таанып-билүүдө конкреттүү бир ыкманы колдонуунун натыйжасы конкреттүү функцияны ишке ашыруу аталышында чыгармачылыктын ушул

түрүнө мүнөздүү формада конкреттүү мазмун ишке ашкан чыгармаларды жаратуу болуп саналат. Чынжырдагы бардык звенолор конкреттүү, бирок милдети чечүүчү. Бул бизди эссенин негизин түзгөн ой жүгүртүүнүн мифологиялык түрүнүн функционалдык өзгөчөлүгүн изилдөөгө бурууга мажбур кылат. Бул жалпы суроонун чечилиши бизге форма, ыкма, стил, тил же эссе.

Е.П. Прохоров мындай деп эсептейт: «Функция - тигил же бул иш алып барууга тийиш болгон конкреттүү объективдүү зарыл натыйжалар, анын ичинде, албетте, публицистик чыгарманын окурмандарга, угуучуларга же көрүүчүлөргө тийгизген таасиринин натыйжалары». Тигил же бул чыгарма коомдун же инсандын жашоосунда кандай роль ойноорун, анын максаты, социалдык максаты кандай, анын таасири кандай натыйжа алып келерин аныктоо дегендик.

Мындай маанилүү жагдайды белгилей кетүү маанилүү - форма жана функция бири-бирин өз ара аныктайт. «Форма, бул «катууланган» функция, ошондуктан функцияны форма боюнча баалоого болот». Ал эми форма жөнүндө сөз кылып жатып, эссе жазуу - чыгармачылыктын мифологиялык түрү деген тыянакка келдик. Ошону менен бирге эссе жазуу өзүнүн бир катар өзгөчөлүктөрүнө ээ - субъективдүүлүккө, парадоксалдуулукка, жандуулукка. Демек, мындай чыгармалар коомдо (коомдук аң-сезимде) өзгөчө функцияны аткарат деп болжолдоого болот. Биздин оюбузча, ал альтернативалуу, эркин (массага каршы) ой жүгүртүүнүн функциясы [1, 5-16-б.].

Эссе - илимий, публицистикалык жана көркөм адабият менен тыгыз байланышта болгон, бирок алардын бирине да толугу менен кирбеген жанр. Эссе аткарган функциялардын кеңдиги бул жанрга кыйыр түрдө жанрдык тиешелүүлүгү бар ар кандай чыгармаларды кайрылууга мүмкүндүк берет. Эссе илимий адабиятка өзүнүн предмети боюнча байланыштуу, ал ойдун бардык объектилерин, негизинен, гуманитардык илимдерди бириктирет: философия, адабият теориясы жана сын, эстетика, саясат таануу, социология ж.б. Эссе философиялык ой-пикирди, башкача айтканда, дүйнөнүн жана адамдын эң жалпы жактары жөнүндөгү билимди чагылдырууда эң жемиштүү жанрлардын бири болуп саналат. Эссенин жалпы касиеттери: автордун инсанынын башкы ролу, ал эссенин эң маанилүү структура түзүүчү принциби. Ошол эле учурда эссе автордун инсандыгын эмес, айрым, негизинен, гуманитардык ой объектисин талдайт. Дагы бир касиет - бул өзгөчө актуалдаштыруу, азыркы учур менен салыштыруу. Эссенин дагы бир өзгөчөлүгү - анын көркөмдүгүнүн, публицистикасынын көрүнүшү болгон бардык нерсенин образдуулуктун, экспрессивдүүлүктүн болушу.

Диалог эссенин дагы бир жанрдык өзгөчөлүгү болуп саналат. Эссеист кандай формада оюн көрсөтпөсүн, композицияны кандай курбасын, эң негизгиси окурман менен дайыма чын ыкластуу болуу. Мисалы, азыркы эссеист Андрей Битов өзүнүн эсселери үчүн аныктаманы тандап алган: «чындык бул жанр».

Жанрдын дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү - миф жасоо. Автор өзүнүн теорияларын куруп, миф түзүү менен (миф образдарга негизделген), окурман ага ишенсе да, ишенбесе да болот.

«Мифологиялык» категориясы эссеизмди түшүнүүдө негизги ролду ойнойт. Неге дегенде? Анткени көркөм-публицистикалык жанрлардын азыркы теориясында бул категория ачылбай туруп, эссе жанрын так аныктоо аракетин кыйынчылыкты туудурат. Маселе, биздин оюбузча, изилдөөчүлөрдүн эссенин көркөм (образдуу) жана илимий (концептуалдык-логикалык) түрүнөн түп-тамырынан бери айырмаланган аң-сезимдин мифологиялык (символикалык) тибине негизделгендигин көз жаздымда калтырып жатканында.

Мифологиялык аң-сезим жоголгон жок, ал дайыма бар жана азыркы коомдун жашоосуна таасирин тийгизүүдө.

Көркөм чыгармалардын мазмундук-семантикалык жагы, атап айтканда, мифологиялык аң-сезим жанрдык маанидеги өзгөчөлүк катары илимпоздордун көңүлүн дайыма буруп келген. Дагы бир мисал, Н.Г. Фрай («Сындын анатомиясы» («Анатомия критики»), 1957), жанрларды мифтерден алынган деп эсептеген. Жаздын ойгонуу жана тирилүү жөнүндөгү мифтери, поэзиянын архетиптерин пайда кылган; үйлөнүү, ыйык үйлөнүү, бейишке баруу жөнүндө жайдын мифтери - комедиянын, идилиянын, рыцарлык романтиканын архетиптери; турмуштук энергиянын соолуп калышы (күз), зордук-зомбулук менен өлүм жана курмандык жөнүндө - трагедия менен элегиянын архетиптери; кара күчтөрдүн жеңиши жана топон суу, хаостун кайтып келиши, баатырдын жана кудайлардын өлүмү жөнүндө кышкы мифтер - сатира архетиптери [2, 87-88-б.].

Бир катар жанрлар мифологиялык аң-сезимге негизделет деген ойдун реалдуу негизи бар деп ишенимдүү айта алабыз. Ал эми адамдын ой жүгүртүүсүнүн жана анын бир бөлүгү катары көркөм чыгармачылыктын мифологиялык компонентине болгон кызыгуу абдан түшүнүктүү, анткени, Бахтиндин айтымында, «жанрлар... кылымдар бою алардын жашоосунда дүйнөнүн айрым аспектилерин көрүү жана түшүнүү формалары топтолот».

Демек, мифологиялык аң-сезим жалпы эле адамдын аң-сезиминин ажырагыс бөлүгү катары да өзүнө карата өзгөчө, спецификалык туюнтма формаларын таппай койгон эмес. Эссеизм индивидуалдуу миф жасоого, башкача айтканда, эссеизмге негизделет деп ырастагандыктан, ой жүгүртүүнүн жана чыгармачылыктын мифологиялык тибин катары эссеизмдин негизги касиеттерин кароо зарыл [3, 232-б.].

Эсседе «түшүнүк» бүдөмүк формулировкаланган. Ошол эле учурда образ ички динамикага ээ, ассоциативдик байланыштардын татаал тармагы жана окурман менен ойноо ыкмасы катары парадокс мүнөздүү.

Эссенин өзүнүн стили бар. Ал образдуулук жана афоризм менен мүнөздөлөт. Эссе ар кандай лексиканы колдонот - жогоркудан

оозеки тилге чейин. Көркөм сөздүн каражаттары ар түрдүү: метафоралар, аллегориялык жана прибордук образдар, символдор, салыштыруулар.

Эссе кезектешип полемикалык билдирүүлөрдү, суроолорду, ой жүгүртүүлөрдү, эскиздерди, эскерүүлөрдү камтышы мүмкүн.

Эссе көркөм-эстетикалык жана таанып билүү-практикалык милдеттерди көздөйт.

Эссе жанрында текст түзүү үчүн ачык жана стандарттуу эмес автордук позиция керек, эссенин негизги жанр түзүүчү белгилеринин бири – парадоксалдуулук.

Парадоксалдуулук - эссеисттик ой жүгүртүүнүн эң маанилүү (фундаменталдык) сапаттарынын бири.

Эгерде кандайдыр бир кубулуш ички карама-каршылык менен шартталганын эстесек, анда - массалык аң-сезим жөнүндө сөз кылып жатып - айта алабыз: акыркылардын ички карама-каршылыгы өзгөчө менен жалпынын ортосундагы күрөштө, б.а. жеке миф жана коомдук пикир. Ошол эле учурда журналистика коомдук пикирди калыптандырат, анын жардамы менен массалык аң-сезимдин бардык алып жүрүүчүлөрүн (коомдун мүчөлөрүн) өзүнө баш ийдирүүгө умтулат. Бул тенденция эссеизмге - жеке аң-сезимге же - ошол эле нерсе - жеке миф жасоого каршы. Жеке миф өзүнүн парадоксалдуу субъективдүүлүгү (оригиналдуулугу) менен коомдук пикирге тандоону киргизет.

Парадокс (грек тилинен *paradoxos* – «күтүүсүз») илимий жактан алганда, бири-бирин жокко чыгарган, карама-каршы пикир бирдей далилденген учурда пайда болгон формалдуу логикалык эки карама-каршылык катары аныкталат. Парадокстар, антиномиялар (грек тилинен *antinomia* – «мыйзамдагы карама-каршылык», - эки карама-каршы, бирок бирдей негиздүү өкүмдүн жүйөлүү процессинде пайда болушу) жана апориялар (грекче *aporia* – «үмүтсүз кырдаал», бир нерсени билдирген түшүнүк) антикалык доордо кеңири талкууланган.

Парадоксизм илим менен искусствого бирдей мүнөздүү. Албетте, бул багыттардын ар биринин парадокстору терең спецификалык, бирок алардын ортосунда көп окшоштуктар бар: алар сапаттык кеңейүүнү талап кылган ой жүгүртүүнүн жалпы кабыл алынган схемаларынын жетишсиздигин, өзүн-өзү

чарчагандыгын, экспрессивдүү жетишсиздигин, тар же инерттүүлүгүн көрсөтүп турат.

Илимде парадокско болгон мамиле бир топ өзгөрдү: мисалы, Кант акыл-эстин парадоксалдык антиномиясын ачып, ушундан ой жүгүртүүнүн трагедиясын – анын бөлүнүшүн, бытырандылыгын, бөлүнүүсүн көрдү. Классикалык салтка мүнөздүү мындай мамиле терс. Парадокс-антиномиялар дүйнөнүн рационалдуу айкын, «илимий» моделин бузуп, дисгармония болгон – ошондуктан алар теориянын эстетикалык жеткилеңдигин сактап калуу үчүн алардан ар кандай жолдор менен арылууга аракет кылышкан. Бул негизинен гармонияны түшүнүктүү жөнөкөйлүк жана ырааттуулук катары түшүнүү менен аныкталган [4, 179-184-б.].

Бирок, «20-кылым башка рейтинг шкаласын жараткан. Бор принциби бири-бирин толуктап, парадокско болгон терс мамилени оң жакка өзгөрттү: парадокстун пайда болушу чындыкка болгон мамиледен кабар бериши мүмкүн жана бул учурда парадоксту кубаттоо керек, аны бардык чаралар менен жок кылууга аракет кылбай, — деп жазат Ю.В. Линник. Классикалык чындык антиномия менен туура келбеген. Бирок, Н.Бор тереңирээк деңгээлде ырастоо менен каршы ырастоо, аргумент менен контраргумент парадоксалдуу түрдө бирдей укукка, бирдей чындыкка айланган жагдай пайда болоорун көрсөткөн. Антиномиялык түзүлүштөгү тезис менен антитезанын байланышы курч кастык белгилерин жоготкон, бирок гармониянын жаңы түрүнүн – толуктоочулуктун белгилерине ээ болгон. Нерселерге кошумча көз караш илимпоздон кандайдыр бир аң-сезимдин кеңейүүсүн талап кылган – бул учурда гана парадокс эстетикалык ырахаттын булагына айланышы мүмкүн: карама-каршылыктардын классикалык түрдө түшүнүлбөгөн гармониясы ой жүгүртүүнү... түшүнүүнү боштондукка чыгарган курч маалыматтык жаңылыкты алып жүрдү [5, 50-б.].

Гуманитардык чөйрөдө парадокско жана парадоксалдуулукка болгон мамиле илимге караганда ар дайым башкача болуп келген: мифологиялык, көбүнчө көркөм ой жүгүртүүдө, алар көбүнчө адамдын башынан өткөн ички дүйнөсүн чагылдырууга аракет кылышкан, парадоксалдык – эң адекваттуу

катары туюнтма формасы - кылымдар бою бекем орунду ээлеп келген. Мындан тышкары, ал зарыл элементи болуп саналат. Бардык, мисалы, байыркы мифология ага каныккан. Бирок, жалпысынан бардык мифология сыяктуу, мифтин поэтикасынын негизин «кызык» айкалышуулар, жылыштар, күтүүсүз метаморфозалар түзөт. Бул башка нерселер менен катар байыркы адамдын ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрү менен да байланыштуу: француз социологу жана этнологу Л.Леви-Брюль өзүнүн изилдөөлөрүндө көрсөткөндөй, примитивдүү адамдын ой жүгүртүүсү азыркы адамдын логикалык ой жүгүртүүсүнөн айырмаланат. Адам - бул пралогикалык (карама-каршылык мыйзамын четке кагат) жана табигый жана табияттан тышкаркыны айырмалай албайт. Бул жерде, кыязы, ой жүгүртүүнүн мифологиялык түрүнүн биз жогоруда айткан, мисалы, бөлүнүү сыяктуу белгисинин келип чыгышы жатат [6].

Көркөм маданияттагы парадокстун көрүнүктүү мисалы поэтикалык оксюморон (греч. - «острая глупость») - термин античной стилистики, обозначающий нарочитое сочетание противоречивых понятий) болуп саналат. Карама-каршы маанилердин карама-каршы кагылышуусу аң-сезимсиз интуитивдик кабылдоо үчүн иштелип чыккан жана аныксыз аракеттер: парадоксалдык контраст чоң экспрессивдүүлүккө ээ, предметте өзүнүн ички маңызын түшүнөт, антиномиялык жана рационалдуу түрдө компоненттерге ажыраганда өзүнүн сырын жана сүйкүмдүүлүгүн толугу менен жоготот. Оксюморон логиканын көзөмөлүн кыйгап өтүп, адамдын интуициясына кайрылуу менен бүтүндөй образды жаратат. Бизди ой жүгүртүүнүн логикалык формаларынын үстүнөн буруп, оксюморондор турмуштун тааныш фактысындагы өтө өзгөчө чындыкты, феноменди - алардын карама-каршы мүнөзүн, эки ачалыгын, өнүгүү варианттарынын байлыгын ачып берет.

Ошол эле учурда объекттин дискреттик-аналитикалык бөлүктөрүнө байла-

ныштуу дискурсивдүү ой жүгүртүү интуиция менен алмашат. Акыркысы, кээде «секирүү» түрүндө ишке ашса да, объектке бөлүнбөгөн-бүттүн көз карашты билдирет. В.Ф. Асмус, интуитивизмдин позициясынан «континуумдун эң татаал маселеси - өзүнчө (атомдук) элементтерден турган даяр нерсе катары континуум идеясын четке кагуунун негизинде» чечилген. Катуу дискреттүү элементтердин жыйындысы катары дүйнөнүн идеясы интуитивдик көз карашка жат; интуицияда болуунун бөлүнгүс бүткүл чөйрөсү, бар болгон нерселердин биригүүсүнүн онтологиялык идеясы үстөмдүк кылат [7, 281-б.].

Мындай айкалыштыруу - кубулушту бүтүндөй жана инсандын ички турмушунан бөлбөстөн кароо менен көнүмүш кубулушта анын ички карама-каршылыгын ачып бере алуу - нерселерге эссеисттик көз караштын маңызын түзөт. Эң айкын мисал катары Г.К. Честертондун эмгеги болуп саналат.

Бул жерде парадокс абдан маанилүү экени көрүнүп турат. Алар, Ю.В. Линник, «кадимки менен болуп көрбөгөндүн, канондук менен жаңынын, регулярдуу менен жекеликтин ортосундагы чекти белгилейт. Парадокстардын бир бөлүгү аң-сезимдин кеңейүүсүнөн улам алынып салынса, экинчиси, тескерисинче, андан да чоң тереңдикке ээ болот. Кандай болгон күндө да, парадокс менен жолугушуу эстетикалык мааниге ээ: ой жүгүртүүнүн кадимки алгоритмдерин жокко чыгаруу, парадокс бизди жаңылыкка түрткөн кандайдыр бир интеллектуалдык провокация болуп саналат [8, 61-б.].

Жыйынтыктар:

Эссе жанры бардык өзгөчөлүктөрү менен:

-жандуулугу, мифологиясы жана парадоксалдуулугу - массалык окурманга өзүнүн индивидуалдуулугун сезүүгө;

-өзүнүн психикалык мейкиндигинин чындыгын сезүүгө;

-ал жөнүндө ойлонууга, өзүнүн жеке инсандыгын ишке ашырууга мүмкүндүк берет;

-башкача айтканда эң маанилүү коммуникативдик-инсандык байланыш милдетин аткарат.

Колдонулган адабияттар:

1. Прохоров, Е.П. Публицистика и общество [Текст]: автореф. дис. канд. наук / Е.П. Прохоров.- Москва, 1969.- 359 с.

2. **Ильин, И.П.** Современные зарубежные литературоведы [Текст] / И.П.Ильин // Справочник. Страны капитализма.- Москва, 1987.- С. 87-88.
3. **Бахтин, М.М.** Эстетика словесного творчества [Текст]: сборник избранных трудов / М.М. Бахтин. - М.: Искусство, 1979. - 423 с.
4. **Дмитровский, А.Л.** Эссе как жанр публицистики [Текст]: автореф. дис. канд.наук / А.Л. Дмитриевский. - С. Петербург, 2002. - 188 с.
5. **Линник, Ю.В.** Эстетика парадокса [Текст] / Ю.В.Линник // НТР и развитие художественного творчества. - Ленинград, 1980. – 255 с.
6. **Леви-Брюль, Л.** Первобытное мышление [Текст]: пер.с фран. / Л. Леви-Брюль, В.К. Никольского, А.В. Киссина. - Л.: Атеист, 1930. - 339 с.
7. **Асмус, В.Ф.** Проблема интуиции в философии и математике [Текст]: очерк истории XVII-XXв.- М.: Мысль, 1965. - 312 с.
8. **Линник, Ю.В.** Эстетика парадокса [Текст] / Ю.В. Линник // НТР и развитие художественного творчества. - Л., 1980. – 255 с.